

ARTIKEL – REFLECTIES OP GOD IN NEDERLAND 1966-2024

Geen bronnenkritiek, nauwelijks interpretatie, falend politiek oordeel

Peter van Rooden*

Abstract

God in the Netherlands 1966-2024 is the sixth installment (since 1966) of an investigation of the religiosity of the Dutch, basically documenting the continuing decline of the main-line Dutch Christian churches from their peak around 1960. It is based on mass-surveys. The new edition brings nothing new or surprising. It is marked by a singular lack of reflection on the reliability of the data produced by its survey and hardly interprets its results. For instance, 55% of the Dutch are of the opinion that people ought not to be free to dress religiously at work. The highly probable interpretation that they are thinking of Muslim girls is not discussed. Dutch Muslims (some 6% of the population) were excluded from the survey on weak methodological grounds, although they are probably a larger religious group than either the committed main-line Protestants or Catholics. In the current political context, where extreme right-wing political forces all over Europe seek to exclude Muslims from full citizenship, this is a deplorable decision.

Keywords: interpreting religion, Dutch Christianity, secularization, civil religion, right extremism

Zo'n twintig jaar geleden fietsten mijn vrouw en ik op een kraakheldere morgen in februari uit Leiden naar Lisse om de begrafenis van de vader van een buurvrouw bij te wonen. De uitvaart vond plaats in de neoromaanse Engelbewaarderskerk, even ten zuiden van Lisse, daar in de jaren 30 van de vorige eeuw gebouwd als

* Peter van Rooden studeerde theologie in Leiden en promoveerde daar in 1985 op *Theology, Biblical Scholarship and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century* (Brill, 1989). In 1992 werd hij lid van de nieuwe universitaire onderzoeksgroep Religion and Society van de Universiteit van Amsterdam, die eind jaren 90 opging in de afdeling Antropologie van die universiteit. Daar ging hij in 2023 met pensioen. In 1996 publiceerde hij *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Bert Bakker).

voorbereiding op een grote woonwijk (die er nooit gekomen is). Achter de kerk was een katholieke lagere school gebouwd; ervoor twee kloostertjes, voor de nonnen en broeders die op de school lesgeven. De kerk zat vrijwel vol, met enkele honderden oude mensen. Indrukwekkend, maar niet verwonderlijk. De vader van onze buurvrouw was een kernlid van de katholieke gemeenschap van Lisse geweest. Tientallen jaren lid van de gemeenteraad voor de KVP en later het CDA, verschillende malen wethouder, bestuurslid van de plaatselijke verenigingen voor katholiek onderwijs, voor woningbouw, en zo verder. Hij was tijdens de jeugd van onze buurvrouw vrijwel geen doordeweekse avond thuis. Hij vergaderde. Zijn weduwe, hun vijf kinderen met hun partners en een tiental kleinkinderen vulden de eerste bank. De priester droeg de mis op, die uitliep op het hoogtepunt, de uitnodiging om ter communie te komen en een door hem geconsacreerde hostie door te slikken. Alleen de weduwe kwam naar voren. Alle kinderen bleven zitten, terwijl vlak voor hen gelovigen knielden en de hostie ontvingen. Op het beslissende moment weigerden ze publiekelijk deel te nemen aan het ritueel waarmee hun vader begraven werd.

Vijf jaar geleden, ook ergens in februari, bleven tijdens de pauze van een werkgroep *Religion and Globalisation* een zestal derdejaarsstudentes antropologie achterin mijn collegezaal zitten. Ze spraken zachtjes, maar druk, totdat één van hen plotseling luid begon te wenen. De andere studentes maakten sussende geluiden en vier van hen haalden een kristal uit hun tas om dat voor de huilende studente neer te leggen. Zij legde haar hand op verschillende van die kristallen en werd langzaam weer rustig. De overige studenten keerden terug en ik hervatte mijn college. Bij het eind van het college werden de kristallen opgeruimd en verlieten de studentes de zaal. De volstreekte vanzelfsprekendheid waarmee dit alles verliep, alsof het de gewoonste zaak van de wereld was, is mij lang bijgebleven.

Wat daar, in de Engelbewaarderskerk en in die collegebanken van de UvA gebeurde, zegt iets over wat religie is en wat mensen met religie doen in het huidige Nederland. Maar wie *God in Nederland 1966-2024* (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025) wil gebruiken om deze anekdotes te begrijpen, komt met lege handen thuis. De belangrijkste reden daarvoor is simpel. In de collegebanken en de Engelbewaarderskerk deden mensen iets (of deden nadrukkelijk iets *niet*). *God in Nederland* berust op *meningen* van mensen. De kloof tussen wat mensen zeggen en wat ze doen is, zoals iedereen weet, heel groot. In de antropologie is die kloof de rechtvaardiging voor veldwerk. Zoals de apocriefe en oraal overgeleverde Wet van Malinowski, wiens methodisch veldwerk de grondslag legde voor de twintigste-eeuwse antropologie, stelt: mensen vertellen je dat ze iets doen, maar ze doen in werkelijkheid iets anders en ze hebben het verschil niet in de gaten. Dat algemene probleem wordt in het rapport nog versterkt doordat de meningen die in *God en Nederland* geanalyseerd

worden, niet door de onderzochte mensen zelf geformuleerd zijn. Ze berustten op vragen die door de onderzoekers opgesteld waren (en die dus niet de vragen van de geënquêteerden hoeven te zijn). Ook bij het beantwoorden van die vragen waren respondenten niet vrij, maar moesten ze kiezen uit een klein aantal door de onderzoekers opgestelde antwoorden.

Elk grootschalig sociologisch onderzoek moet uiteraard deze werkwijze volgen. Maar het gebruik ervan binnen de godsdienstsociologie brengt zijn eigen problemen met zich mee. In alle zes versies van *God in Nederland* die sinds de jaren 60 van de vorige eeuw gepubliceerd zijn, berust het gebruik van de enquêtes op een heel bepaalde opvatting van wat godsdienst is en hoe godsdienst maatschappelijke invloed verkrijgt. Godsdienst zou berusten op geloof, dat wil zeggen op de meningen en overtuigingen van individuen over God. Die theologische meningen worden verondersteld de meningen van deze individuen over wereldse zaken te beïnvloeden, over de juiste manier om persoonlijk en collectief te handelen; hun ethiek en politiek. En die overtuigingen zouden ertoe leiden dat ze met gelijkgezinden een groep binnen de samenleving vormen die daar iets wil bereiken. Geen van deze drie elementen van dit model van godsdienst is vanzelfsprekend; het is zeker niet toepasbaar op elke sociale vorm die godsdiensten in de geschiedenis hebben aangenomen. Het is zeer de vraag of deze opvatting van godsdienst, die uiteindelijk teruggaat op Durkheims interesse in de vraag wat godsdienst met mensen doet, nog vruchtbaar is voor onderzoek naar religieuze verschijnselen in het eenentwintigste-eeuwse Nederland.

Het gebruik van kristallen door mijn studentes berustte niet op een overtuiging (uiteraard heb ik achteraf met hen over het voorval gesproken). Slechts een enkeling bracht iets naar voren wat leek op een theorie of wereldbeschouwing waarin deze praktijk was ingebed. Voor allen stond vast dat de kristallen werkten, dat je er iets mee kon doen – zoals een smartphone werkt, ook als je niet weet hoe dat kan en daar niet in geïnteresseerd bent. Hun gebruik van de kristallen was niet verbonden met een persoonlijke of collectieve identiteit en bracht ook geen ethische verplichtingen met zich mee. Geen van de studentes zei iets dat ook maar leek op ‘ik ben spiritueel, geen oppervlakkig, materialistisch mens, en dus uiteraard ook vegetariër’. Het is duidelijk dat hun gebruik van kristallen geen godsdienst is zoals Durkheim die begreep. Maar ze konden wel heel goed uitleggen waar ze de kristallen voor gebruikten. Dat was bovenal om rustig te worden en in zichzelf in te keren, en zich te bevrijden van de talloze afleidingen en opgaves die ze in hun dagelijks leven ervoeren. Dat is iets wat mensen ook met ‘traditionele’ vormen van godsdienst konden en kunnen doen (maar dat dan onderdeel is van iets veel omvattenders) en waarvoor ze inmiddels ook allerlei andere ‘moderne’ hulpmiddelen kunnen gebruiken: mindfulness, yoga, allerlei astrologische apps. Al het antropologisch onderzoek naar dit

soort verschijnselen staat in een theoretische traditie die teruggaat op Max Weber, de tijdgenoot van Durkheim, en wiens grootste interesse juist lag in de vraag naar wat mensen met godsdienst doen, niet wat godsdienst met mensen doet.

In de jaren 60, toen het proces van verzuiling plotseling afgebroken werd, kon de 'durkheimiaanse' benadering van godsdienst in zekere zin nog gerechtvaardigd worden. Godsdienst had in Nederland sinds de tweede helft van de negentiende eeuw bovenal de vorm aangenomen van religieuze groepen binnen de samenleving die hun grenzen strikt bewaakten, hun aanhangers werkelijk vormden (in de meest concrete zin: katholieken en gereformeerden waren te herkennen aan hun alledaags taalgebruik en zelfs aan hun uiterlijk) en grote verplichtingen oplegden (Van Rooden 1996). Wat de verschillende rapporten van *God in Nederland* gedocumenteerd hebben, is de doorlopende achteruitgang van deze groepen na het hoogtepunt dat ze aan het begin van de jaren 60 bereikt hadden. Ook al is Foucault een veel betere theoretische gids om te begrijpen hoe deze kerken erin slaagden hun aanhangers zo vergaand te vormen, ze kunnen met wat goede wil als 'durkheimiaans' beschreven worden. En zolang men alleen het proces van hun achteruitgang wil beschrijven en dat niet wil verklaren of begrijpen, kan men zo te werk gaan.

Maar ook dan blijft een zeker wantrouwen jegens de uitkomsten van enquêtes gerechtvaardigd. Onze buurvrouw en haar broers en zusters begroeven hun vader met een katholiek ritueel, maar namen in het openbaar nadrukkelijk niet deel aan de kern daarvan. Waarom niet? De religieuze antropologie begrijpt dat inmiddels perfect, dankzij het werk van Rappaport (1999). Voor Rappaport is de grootste taak van het ritueel *niet*, zoals voor Durkheim, om de kracht die religieuze overtuigingen over het individu hebben te versterken. Het gaat om iets anders. Door openlijk, ten overstaan van anderen, aan het ritueel deel te nemen maakt iemand duidelijk dat hij of zij instemt met waar het ritueel voor staat, dat hij of zij de verplichtingen die ermee verbonden zijn op zich neemt en dat hij of zij belooft die na te zullen komen. Wat, en of, het ritueel ook iets doet met het innerlijk van de deelnemer is volgens Rappaport secundair. Onze buurvrouw en haar broers en zusters maakten heel duidelijk dat zij geen katholiek meer zijn en *niet* impliciet wilden beloven de verplichtingen van het katholicisme op zich te nemen. Omgekeerd leidt Rappaports theorie van het ritueel tot een gezonde twijfel over de waarde en de kracht van religieuze zelfidentificaties die niet verbonden zijn met deelname aan openbare rituelen: je kunt wel zeggen dat je protestant bent, maar als dat niet een belofte inhoudt om je op een bepaalde manier te gedragen, dan is die overtuiging maatschappelijk niet heel relevant.

In *God in Nederland 1966-2024* ontbreekt elke reflectie op de waarde en betrouwbaarheid van de door de enquête verzamelde gegevens, afgezien van plichtmatige

opmerkingen over de representativiteit en omvang van de steekproef. Dat is een gemiste kans, vooral omdat het rapport daar op tal van plaatsen vrijwel direct aanleiding toe geeft. Zo zegt slechts een zesde van de Nederlandse katholieken God als een persoon te beschouwen, terwijl de helft van de katholieken zegt dat Jezus de Zoon van God is. Dat wringt. We hoeven niet te verwachten dat gewone gelovigen theologen zijn, maar dat hun religieuze overtuigingen een zekere samenhang vertonen lijkt waarschijnlijk. Wat is nu feitelijk het beeld, of de beelden, die katholieken van het goddelijke hebben? We moeten concluderen dat op basis van de in de enquête gestelde vragen en de daarin geformuleerde antwoorden die vraag niet beantwoord kan worden. Maar de auteurs bespreken dit probleem niet en proberen ook geen verklaring te vinden voor deze uitkomst.

In het rapport ontbreekt ook elke poging om de meningen van mensen te toetsen aan hun gedrag, zelfs als de bronnen daarvoor makkelijk te vinden zijn. Uit het rapport leren we dat slechts een vijfde van de Nederlandse bevolking voorstander is van onderwijs op godsdienstige grondslag. Dat is een mening die hun gedrag nauwelijks beïnvloedt. Bijna 60% van de Nederlandse kinderen gaat naar een katholieke of protestantse school en slechts 30% naar een openbare. Dit is een interessant gegeven dat allerlei vragen oproept. Is dit een voorbeeld van de Wet van Malinowski? Of sturen mensen hun kinderen met tegenzin naar een bijzondere school? Denken mensen als ze 'onderwijs op godsdienstige grondslag' lezen aan iets anders dan het bijzonder onderwijs? Dat soort vragen worden in het rapport niet gesteld. Meer in het algemeen is het Nederlandse bijzonder onderwijs een goede illustratie van het feit dat de plaats van godsdienst in een samenleving niet alleen afhangt van wat godsdienst voor mensen betekent of hoeveel belang ze daaraan hechten. Macht is een nuttig concept voor godsdienstsociologen, maar over macht zwijgt het rapport, net zoals over geld of over wetten die de maatschappelijke status van godsdienst heel direct bepalen.

De kern van het rapport blijft het documenteren van de achteruitgang van het georganiseerde christendom in Nederland, dus – denk aan Rappaport – van het aantal christenen dat door hun deelname aan openbare rituelen voor zichzelf en voor anderen bevestigen dat hun kerk en de leer daarvan belangrijk voor hen zijn en beloven dat dat zo blijft. Het rapport geeft cijfers voor kerkgang en voor 'kerkelijke rituelen': dopen, trouwen, begraven. Maar die cijfers berusten op zelfreportage en dus op meningen. Voor de katholieken kunnen we die zelfreportages vergelijken met gegevens over wat mensen werkelijk doen, dankzij het werk van het Kaski (Kregting 2024). Maar het rapport maakt die vergelijking niet.

8% van de volwassen Nederlandse bevolking, zo'n 1,25 miljoen mensen, zegt katholiek te zijn. Een derde daarvan zegt regelmatig of soms naar de kerk te gaan. Grofweg zouden dat dus ongeveer 400.000 mensen moeten zijn. Maar sinds corona wonen in een willekeurig weekend nog geen 100.000 katholieken de mis bij (en dan worden ook nog de kinderen geteld). Omdat niet naar wekelijkse kerkgang gevraagd is, zou het uiteraard kunnen dat inderdaad 400.000 katholieken de kerk geregeld bezochten, allemaal eens in de maand. Maar dat lijkt onwaarschijnlijk. Het is moeilijk een verplichting vol te houden die berust op een maandelijks schema. Bezoekers van een sportschool of van een studio voor yoga en pilates bestaan uit een trouwe groep die wekelijks deelneemt, en een marge van mensen die het uitproberen of die goede voornemens hebben die ze dan niet doorvoeren. Mensen die eens per maand pilates doen en dat trouw volhouden zijn uitzonderlijk. Er is geen reden om aan te nemen dat dat voor kerkbezoek anders zou zijn. Dat zou betekenen dat werkelijk betrokken katholieken zo'n 1 tot 2% van de Nederlandse bevolking vormen – een getal in de lage honderdduizenden. Dat komt overeen met de cijfers voor dopen, trouwen en begraven. Ook al zegt twee derde van de katholieken (dus 5 tot 6% van de Nederlandse bevolking) dat ze kerkelijke rituelen belangrijk vinden, werden er in 2023 slechts 730 katholieke huwelijken gesloten, ongeveer 1% van de gesloten huwelijken (tussen mannen en vrouwen) in dat jaar. Ruim 6.000 kinderen werden katholiek gedoopt; 3,5% van alle levendgeborenen van dat jaar (maar wellicht vonden de oma's van die baby's de doop belangrijker dan de ouders – ik opper maar een hypothese die in het rapport ontbreekt). Alleen bij sterfgevallen past het aantal kerkelijke begrafenissen nagenoeg met de 8% van de Nederlandse samenleving die zegt katholiek te zijn. Maar daar zitten ongetwijfeld veel begrafenissen bij zoals die van de vader van onze buurvrouw. Gezien deze cijfers voor katholieken ligt het voor de hand dat ook van de 6% van de Nederlandse bevolking die zegt dat ze lid zijn van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) slechts een deel werkelijk betrokken is. En van die betrokken PKN-leden, de resten van de hervormde kerk, de gereformeerde kerken en de lutheranen, zou een behoorlijk deel (een derde? de helft?) eigenlijk gerekend kunnen worden tot wat het onderzoek als een aparte groep beschouwt: de orthodox-protestantse kerkgenootschappen. Zij vormen 4% van de bevolking en hebben sinds de jaren 60 hun eigen zuiltjes opgebouwd. Er is grensverkeer tussen orthodoxe PKN-gemeenten en die kleine orthodox-protestantse kerken. Het is zeer waarschijnlijk dat betrokken PKN-leden, net als de katholieken, slechts zo'n 1 tot 2% van de Nederlandse bevolking vormen. Dan zijn de resten van de twee grote volkskerken elk kleiner dan de orthodox-protestanten met hun 4% van de Nederlandse bevolking. Ze zijn ook kleiner in getal dan moslims, die nu zo'n 6% van de Nederlandse bevolking vormen. Ongetwijfeld verschillen Nederlandse moslims onderling in hun religieus gedrag, maar zij zullen zichzelf niet vaak niet-kerkelijk of niet-moslim noemen. Hun religieuze identiteit berust niet alleen op zelfidentificatie: Nederlanders met een

Turkse of Marokkaanse achtergrond worden door andere Nederlanders als moslims beschouwd. Moslim zijn is in Nederland een identiteit met reële consequenties. In Nederland zijn er dus vier omvangrijkere religieuze groepen, waarvan de moslims en de orthodox-protestanten de grootste zijn. Samen zijn ze goed voor ongeveer tussen de 10 en 13% van de Nederlandse bevolking – zeg 1,8 tot 2,5 miljoen volwassenen. Maar de groepen zijn klein. Er zijn meer miljonairshuishoudens in Nederland (zo'n 450.000) dan betrokken katholieken of betrokken niet-orthodoxe protestanten.

Als historicus vind ik het ergerlijk dat deze simpele bronnenkritiek in het rapport ontbreekt. Je moet altijd nadenken over hoe betrouwbaar de gegevens zijn waarop je je conclusies baseert. Als sociaal wetenschapper irriteert mij het gebrek aan interpretatie van de gegevens. Wat mij als burger geschokt heeft, is het ontbreken van de islam in Nederland in dit rapport. Voor het eerst in mijn wetenschappelijke leven wil ik hier een politiek oordeel uitspreken over een wetenschappelijk werk. We leven in een tijd waarin niet alleen in Nederland, maar in heel Europa krachtige politieke stromingen in opmars zijn die betogen dat burgers die moslim zijn, of die afstammen van moslims, geen echte burgers zijn en dat ook niet behoren te zijn. Het fundament van de moderne rechtsstaat – dat alle burgers gelijk zijn voor de wet – wordt door deze radicaal-rechtse stromingen ontkend. In deze actuele politieke context kan geen enkele methodologische overweging het rechtvaardigen om dit uitsluitingsmechanisme ook in een wetenschappelijk rapport toe te passen en islamitische Nederlandse burgers niet in het onderzoek te betrekken. Dat kan niet op grond van een veronderstelde noodzaak om de vergelijkbaarheid van de verschillende rapporten sinds 1966 te waarborgen (want de orthodox-protestanten zijn als aparte groep ook pas daarna toegevoegd), maar ook niet met een verwijzing naar hoe moeilijk het is om Nederlandse moslims te bewegen deel te nemen aan een enquête. Dat dat zo moeilijk is, berust op de positie van de islam in de Nederlandse samenleving en zegt dus iets over God in Nederland. Het niet opnemen van Nederlandse moslims in dit onderzoek is, in het huidige politieke klimaat, een ernstige politieke fout. Ik wil hier niet verkeerd begrepen worden. Ik trek de politieke integriteit van de auteurs niet in twijfel. Zij zijn ongetwijfeld net zo verknocht aan de moderne rechtsstaat als ikzelf. Maar een politiek oordeel over publicaties berust niet op de intenties die eraan ten grondslag lagen, maar op de consequenties die ze met zich meebrengen. En in het huidige politieke klimaat moet *elke* suggestie vermeden worden dat het normaal is om op wat voor manier dan ook te zeggen of te impliceren dat Nederlandse moslims geen Nederlandse burgers zijn. Met hun beslissing de islam niet op te nemen in hun rapport, hebben de auteurs blijk gegeven van een ernstig gebrek aan politiek besef.

Dat gebrek aan politiek besef blijkt overigens ook uit een aantal verkeerde interpretaties in het rapport. Ik noem er drie. Het stelt de vraag of religie nog bijdraagt aan de samenhang van de Nederlandse samenleving en geeft daarop een voorzichtig bevestigend antwoord. Onbegrijpelijk is dat de auteurs daarbij over het hoofd zien dat de grootste politieke partij in het Nederlandse parlement als belangrijkste programma-punt een anti-islam beleid heeft en dat de grootste krant van Nederland zeker eens per week, en geregeld vaker, een artikel tegen de islam en tegen moslims publiceert.

Er wordt tevreden geconstateerd dat zo'n 90% van de Nederlanders voor godsdienstvrijheid is. Als slot wordt daar wel bij opgemerkt dat toch 'slechts 45% van de Nederlandse bevolking [van mening is] dat mensen vrij moeten zijn om religieuze kleding te dragen op hun werk'. Daar blijft het bij. Aan wie denkt die meerderheid van 55% die religieuze kleding op het werk wil verbieden? Joden met keppeltjes? Refo-meisjes met hun rokken? Natuurlijk niet. Die meerderheid denkt aan meisjes met een hoofddoekje achter de kassa bij de AH en de Aldi en achter de balie bij de apotheek, het stadskantoor of het ziekenhuis. Dat dat niet vermeld wordt, is weer een indicatie van het gebrek aan interpretatie door de auteurs van hun gegevens.

Er wordt, zeer waarschijnlijk terecht, opgemerkt dat voor veel Nederlanders het christendom het karakter van een *civil religion* heeft aangenomen; niet langer iets religieus, maar een uitdrukking van het karakter en de identiteit van de Nederlandse politieke gemeenschap. Dit wordt met enige wetenschappelijke zelfgenoegzaamheid als een nieuw inzicht naar voren gebracht. Maar dat is het niet. Extreemrechts in heel Europa gebruikt verwijzingen naar het christelijke verleden om te betogen dat moslims er niet bij horen. Dat is ook algemeen bekend en grondig gedocumenteerd. Dit is geen onschuldige *civil religion*. Ze stinkt naar een bruin riool.

Deze gebrekkige interpretaties komen voort uit de beslissing om Nederlandse moslims niet in het onderzoek op te nemen. Dat leidt tot een miskenning van de rol die godsdienst speelt in de Nederlandse samenleving en politiek en versluiert het zicht op wat Nederlanders met godsdienst doen.

Literatuur

- Kregting, Joris. 2024. *Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2023. Kaski rapport nr 671*. Kaski.
- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Rappaport, Roy A. 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge University Press.
- Van Rooden, Peter. 1996. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Bert Bakker.